

Hana STOKLASOVÁ

„... *nenábožnost nynějšího věku ...*“

Proměny zbožnosti ve druhé polovině 19. století očima katolických kněží

Bylo by mylné domnívat se, že to, že lidé věří „jaksi jinak“ a především „stále méně“, bylo předmětem kritiky katolických kněží jen v 19. století. Každý, kdo prolistoval náboženskou literaturu v jakékoli historické době, se pochopitelně setkal se stížnostmi, že lid obecně věří méně, než tomu bylo za časů našich předků. Pokud bychom však toto téma prozkoumali poněkud zevrubněji právě v „dlouhém“ 19. století, dospěli bychom k poznání, že během tohoto období se pohled na nevěru lidí změnil výrazněji. To, co bylo vnímáno jako „nenábožnost“ na počátku tohoto století, získávalo na jeho konci poněkud jiný obsah. I zde lze velmi hezky sledovat onu překotnost a rychlost, s jakou pádilo vpřed 19. století, a to hlavně od své druhé poloviny.¹ Příspěvek se tedy pokusí přiblížit proměny zbožnosti ve druhé polovině 19. století, tak jak je reflektovali sami katoličtí faráři, kteří byli v denním styku s věřícími všech sociálních skupin ve městech i na vesnicích.

Prameny použité ke zpracování tohoto příspěvku byly čerpány ze dvou hlavních zdrojů. Využity byly především články z *Časopisu katolického duchovenstva* a z periodika *Pastýř duchovní*. *Časopis katolického duchovenstva* (dále jen ČKD) vycházel v letech 1828–1949 s přestávkou v letech 1852–1860, *Pastýř duchovní* vycházel mezi lety 1881–1893, kdy zanikl a jeho nepřímým pokračovatelem se stal *Rádce duchovní* (1894–1924). Obě tato periodika byla zaměřena na katolické duchovenstvo jako profesní skupinu, cenný je zejména ČKD, který vycházel nejdéle

¹ Blíže k problematice náboženství a sekularizace v 19. století v Evropě viz Hugh McLEOD, *Náboženství a lidé západní Evropy (1789–1989)*, Praha 2007; TÝŽ, *Sekularizace v západní Evropě (1848–1914)*, Brno 2008; Hartmut LEHMANN, *Sekularizace, dechristianizace, rechristianizace v novověké Evropě. Perspektivy a úkoly výzkumu*, Teologie a společnost 1, 2005, s. 18–22; René REMOND, *Náboženství a společnost v Evropě*, Praha 2003; pro české prostředí práce Lukáš FASORA – Jiří HANUŠ – Jiří MALÍŘ (edd.), *Sekularizace českých zemí v letech 1848–1914*, Brno 2003; Pavel MAREK, *Český katolicismus 1890–1914. Kapitoly z dějin českého katolického táboření na přelomu 19. a 20. století*, Olomouc 2003.

a měl vysokou úroveň.² Výhodou těchto pramenů je především to, že v katolickém periodiku, které vycházelo pravidelně, reagovali přispěvatelé dosti aktuálně na společenské klima a podařilo se jim tak zachytit řadu jevů dokládajících proměnu zbožnosti většinové populace. V obou časopisech bychom našli řadu zmínek o klesající zbožnosti, a pokud bychom se podívali blíže, tak v průběhu 19. století (s přesahem do roku 1914) je to kolem patnácti článků, které rozebíraly toto téma podrobně, v *Pastýři duchovním* pak necelá desítka. Mnoho dalších příspěvků zmiňovalo téma okrajově, zejména v souvislosti s výukou náboženství ve školách, s výchovou dětí a mládeže v rodinách, v souvislosti s návštěvou kostela, s konáním zpovědi, se svatým přijímáním, se svěcením svátků. Součástí ČKD byly mimo jiné zajímavé rubriky nazvané „Drobnůstky ze života pastýřského“ (později „Kronika“ a „Směs“), ty měly za úkol poradit kněžím s problémy, se kterými se denně ve své praxi potkávali. Tyto rubriky obsahují řadu konkrétních příkladů, jak uplatňovat církevní předpisy v praxi, a jsou bohatým zdrojem informací o tom, s čím vším se kněz mohl potkat při vykonávání své profese.

Z těchto pramenů bychom se tedy pokusili získat odpověď na to, co vlastně byla ona „nenábožnost“, co konkrétně zahrnoval tento pojem v jazyce katolických kněží 19. století. Pozornost bude, vzhledem k obsahu ČKD v 1. polovině 19. století, zaměřena spíše na druhou polovinu tohoto století, neboť pro toto období nám články poskytují poněkud plastičtější představu o této problematice.

Všichni pisatelé se jednoznačně shodovali v tom, že počátek bezbožnosti se datuje francouzskou revolucí³ a jejím neblahým vlivem, který se šířil do evropských států. Ke zhoršení situace navíc přispěly i osvícené reformy Marie Terezie, zejména však císaře Josefa II. Ve formulaci těchto názorů je však cítit určitá opatrnost, která odpovídá tradiční loajalitě katolického kléru vůči habsburské dynastii. Některé vskutku radikální kroky Josefa II. směřované proti církvi byly nejčastěji vysvětlovány jeho náboženskou horlivostí, která však byla ne vždy šťastně ventilována a v podstatě předcházela svou dobu.⁴

² Viz Milena BERÁNKOVÁ, *Dějiny žurnalistiky I. Český periodický tisk do roku 1918*, Praha 1981; Miroslav LAISKE, *Časopisectví v Čechách 1650–1847. Příspěvek k soupisu periodického tisku, zejména novin a časopisů*, Praha 1959; Antonín BLABOLIL, *Bibliografie českých katolických novin a časopisů vycházejících v Čechách v letech 1800–1918*, Praha 1918; Josef TUMPACH – Antonín PODLAHA (edd.), *Bibliografie české katolické literatury náboženské od roku 1828 až do nynější doby 1–4*, Praha 1918–1923; Martin C. PUTNA, *Česká katolická literatura 1848–1918*, Praha 1998.

³ „Jinou to ale vzalo tvárnost, když strašlivé francké zbouření na zbožnost a veškeré její vědomosti tak přeškodě oučinkovati počalo; že vystoupili též spisovatelé, jenžto, aby prý lid od pověrečnosti odvrátili, víru naprosto opovrhli, uvedše ji v potupu, a snaživše se z každého srdce všecken náboženský cit zapuditi.“ Viz František Alois VACEK, *Proč náboženské vzdělání mládeže naší ve školách národních i gymnasiálních nemá vždy žádaného zniku*, Časopis katolického duchovenstva (dále ČKD) 2, 1829, s. 414.

⁴ „Nápadné jest, že od časů císaře Josefa, avšak o celých sto let dříve narozeného, v své činnosti a horlivosti překypujícího a proto tak často chybného mocnáře se vlastně doba náboženské vlačnosti a netečnosti pojala.“ Viz *O příčinách zmáhající se nevěry a náboženské netečnosti*, ČKD 24, 1851, s. 31.

Nechme promluvit barvitý jazyk současníků, aby bylo zřejmé, jak oni sami charakterizovali ztrátu zbožnosti zapříčiněnou francouzskou revolucí. V ČKD z roku 1833 nacházíme tuto charakteristiku: „*Že katolická víra od padesáti let, zvláště pak za našich dnů nejuživějších útoků, han, pomluv a protivenství trpí, jest vůbec vědomo. V porouhání běře se její učení a její obřadové se zlehčují a potupují, a jejímu vrchnímu řiditeli ustavičné úklady se strojí (...) Kdož jsou ti, jenž náboženství katolické zvláště nenávidí? Tito jsou to: tajní sborové a odbojníci, sektáři a reformátorové věr, lidé nešlechtnému životu oddaní a od polepšení odvrácení, konečně lichomudrcové věku našeho.*“⁵ Zde nalézáme vymezování se proti jiným konfesím, které je pro tento typ článků charakteristické a přetrvává přibližně do poloviny století. K tomu přistupuje dovozování toho, v čem je katolická církev lepší než ostatní konfese a přesvědčování katolíků, aby se zdánlivě méně rigidními požadavky jiných konfesí (zejména luterské) na život křesťana nenechali oklamat.

Pro porovnání: výrazně jinou rétoriku mají stížnosti na zbožnost na konci 19. století. „*Tato otázka přivádí nás již poněkud blíže k onomu hlavnímu pramenu, z něhož se u nás v Čechách hlavně veškerá lhostejnost a netečnost náboženská vyprýštila v době novější. Jest to tak zvaná lživá svobodomyslnost čili liberalismus! A v čem jeví se tato nepravá svobodomyslnost? Jeví se hlavně v tom, že jeví ducha lidského odpoutati od závaznosti ke zjevenému zákonu Božímu a k příkázáním církevním a snaží se domoci takových zákonů světských, kteréž by rozličným choutkám a náruživostem lidským co nejméně kladly překážek. Takové zákony nabyly u nás platnosti od r. 1868. Jest to především zákon o svobodě náboženské, o svobodě svědomí, kterýž dovoluje občanům státním, že za podmínek v zákoně udaných mohou víru či konfesi svou změnit, kolikrátkoli chtějí, ano že mohou se i za bezkonfesijní, za bezvěře prohlásiti, aby na předpisech kterékoliv církve byli nezávislí (...)*“⁶ Zde už autor poskytuje podrobnější výčet příčin, které vedly ke ztrátě víry. Také se objevují zmínky o jiných konfesích, ale kontext se mění. Hlavním viníkem je stát a jeho zákonodárná činnost, jiné konfese už nejsou vnímány jako nepřítel ubírající katolické církvi její ovečky, ale především jako konkurent, kterému stát umožňuje získávat nové pozice.

I přesto, že pohled na ztrátu zbožnosti se během 19. století měnil, což je ostatně přirozené, po celou tuto dobu však byly zdůrazňovány určité a stále se opakující jevy tohoto procesu. Pojdme se tedy podívat blíže na to, co považovali katolíci kněží za nejlepši důkazy toho, že zbožnost lidu klesá, a kde hledali příčinu.

Prvním a největším problémem byl přístup k náboženství v rodině, kde dítě vyrůstalo a kde se formovalo jeho náboženské vědomí. Rodina byla základem obce, ta základem státu, odtud tedy pramenila hlavní příčina všeobecné náboženské vlašnosti.⁷ Autoři rozlišovali mezi venkovem a městem. Venkov pro ně představo-

⁵ *Proč právě víra katolická největší protivenství trpí?*, ČKD 6, 1833, s. 566.

⁶ J. ZELENKA, *Z praxe zpovědní*, ČKD 15, 1899, s. 460–462.

⁷ „*Jaký duch vane v rodině, v takovém duchu vzrůstá dítě – první spolu nejhlubší dojmy a pojemy právě i nepravé běře z rodiny, které se vtiskují v duši jeho jako podoba do měkkého vosku, co vidí*

val stále ještě místo, kam dosud nepronikly některé zlozvyky, které byly ve městě běžné a dokládaly, že městské obyvatelstvo si s dodržováním církevních pravidel hlavu příliš nedělalo.⁸ Terčem kritiky se náboženský život městských obyvatel stával hlavně v poslední čtvrtině 19. století; kritika směřovala do řad středních vrstev – zejména inteligence a úřednictva. Podle mínění současníků se nedostávalo potřebné náboženské výchovy především dívkám. Zatímco chlapi obvykle odcházeli do škol a na studia, kde jejich náboženskou výchovu dále rozvíjeli školní katechetové, dívky zůstávaly doma a jejich náboženské vzdělání tak bylo nevalné: „*V otcovském domě malá částka dítek bohobojného křesťanského vychování dochází, neboť vychování dívčí jest nyní ku podivu zanedbáno. Mnohý venkovan myslí, že děvče nepotřebuje ničehož věděti ani uměti; větší částka městských a úřednických dcerek bývají ke všemu bedlivě vedeny než k tomu, aby z nich nábožné, ctnostné a bohobojné matky byly, ježto by dívky své křesťansky vychovávatí dovedly. Přepjatá sentimentálnost a přepych v oděvu bývají jejich vlastnostmi, trošek hudby, francouzštiny a pak důkladná zběhlost v tanci celým jejich vzděláním, čtení románů hlavní zábavou jejich. A proto při dítkách úřednických nejhůře to bývá s náboženským vychováním, při nich hned doma ku nevěře a pohrdání svatým náboženstvím bývá dobrý základ položen.*“⁹ Citace také poskytuje přibližnou představu o tom, jaké vzdělání se kolem poloviny 19. století dostávalo dívkám ve středních vrstvách. Přitom náboženské vzdělání dívek hrálo podle mínění současníků klíčovou roli, neboť dívky, coby budoucí matky, měly v rukou výchovu dětí. „*První tedy a základní vychování náboženské položeno jest v ruce rodičů, zvláště pak v ruku pečlivé a útlocitné matky. Blaze tomu, kdo měl nábožnou a křesťansky vzdělanou máteř!*“¹⁰

Rodiče měli za náboženskou výchovu dětí zodpovědnost, která po nich byla vyžadována, neboť při každé zpovědi se jich kněz měl dotazovat, zda nezanedbávají náboženskou výchovu svých dětí.¹¹ Rodiče je měli brát od útlého věku do kos-

na rodičích a od nich slyší, toť mu pravidlem.“ Viz *Která je hlavní příčina toho zlého, na něž sobě všickni praví křesťané stěžují, a jaká tu pomoc?*, ČKD 23, 1850, s. 49.

⁸ „*A tento nakažlivý jed – vlažnost v náboženství – zmocnil se zvláště za našich časů již mnohých katolických křesťanů, a zmáhá se vždy víc a více. An pohubil paláce velkých a vzdělaných, a i obydlí stavu prostředního navštívil, vluzuje se i do sprostých chatrčí.*“ Viz Antonín VLASÁK, *O lhostejnosti v náboženství*, ČKD 20, 1847, s. 212.

„*Liberálními stávají se obyčejně lidé, kteří oplývají blahobytem vezdejší, chtějí co možná nejvíce užítí světa a jeho rozkoši, hledí popustiti uzdu všelikým smyslným choutkám a libůstkám, nechtějí se dáti obmezovati žádnými vyššími ohledy. Z této příčiny nalézá lživý liberalismus více půdy v krajinách bohatších, než chudých, více v krajinách, kteréž svým obyvatelům dopřávají hojnějšího výdělků, výživy, jako to bývá v krajinách průmyslových, továrnických, nežli v krajinách, kteréž více na zemědělství, na práci polní jsou odkázány. Liberalismus a s ním spojená lhostejnost náboženská ujímá se spíše v krajinách nábožensky smíšených nežli v krajinách nesmíšených; svádí k tomu nepravá snášenlivost náboženská, kteráž konečně každé náboženství považuje za stejně dobré a spasitelné.*“ J. ZELENKA, *Z praxe zpovědní*, s. 462–463.

⁹ *O příčinách zmáhající se nevěry a náboženské netečnosti*, s. 22.

¹⁰ Tamtéž, s. 24.

¹¹ „*Velmi zhusta opomíjí kajícníci zpovídati se ze hříchů proti povinnostem stavu svého, zvláště pak rodiče. Nedbalost o duševní vychování dítek není mnohým rodičům hřichem, z něhož by se zpoví-*

tela, naučit je základní křesťanské modlitby a návyky, světit církevní svátky a dohlížet, aby se dodržovalo vše, co církev vyžaduje. Za velmi důležitou se považovala atmosféra v rodině, aby dítě vidělo, že úcta k Bohu je brána zcela vážně, není vysmívána a zlehčována. Žádoucí bylo, aby to, co je požadováno po dítěti, mu rodiče svým příkladem sami ukazovali. Zkrátka aby mohlo „*okusit sladkosti Páně*.“¹²

Realita však, jak vysvítá ze stížností kněží, za tímto ideálem poněkud pokulhávala, a to zejména u níže postavených vrstev ve městech. Příčiny byly spatřovány v nízké úrovni vzdělanosti, anonymitě velkoměsta, kde (na rozdíl od venkova) kněží mnohdy ani neznali všechny své farníky. Zbožnému životu stálo v cestě i obtížné zajišťování obživy pro často nemalý počet členů rodiny, které bylo prioritou přede všemi ostatními věcmi.

Na pomoc rodině proto přicházela škola, kde byla náboženská výuka povinná. Katechetové ovšem museli i zde čelit různým nesnázím, jak ze strany státu, tak rodičů i ostatních pedagogů.¹³ Za největší potíž byla považována především školní docházka, která byla v jarních a podzimních měsících vlivem zemědělských prací z pohledu katechetů nedostatečná. Děti však, jak je obecně známo, nepřicházely do školy i z jiných příčin, nejčastěji díky nepřízní počasí, nedostatku oděvu a obuvi nebo kvůli příliš velké vzdálenosti školy.¹⁴ Katechetové si pak stěžovali, že nejenže má dítě mezery v náboženském vzdělání, ale je vůbec problém připravit tyto žáky alespoň povrchně k první zpovědi a prvnímu svatému přijímání. Tito žáci pak do budoucna měli jen chabý základ pro svou zbožnost.¹⁵ Přece se však jevila situace na venkově o něco lepší než ve městech,¹⁶ kde podle svědectví současníků

*dati slušelo, a bohužel vidíme v neděli a ve svátek po vsích potulovati se dívky a služeb Božích ne-dbatí; vinu toho nesou rodiče; avšak kolik otců neb matek nalezneme, aby ve své zpovědi kladli účet ze mší sv., které zameškaly dívky v den nedělní vinou jejich. (...) Jisto jest, že mnozí rodičové nejen opomíjením povinné péče o dívky hřeší, ale že je přímo kazí, návštěvu služeb Božích jim zapovídajíce.“ Viz Eduard BRNYNÝCH, *Jakými prostředky může správce duchovní proti častému znesvěcování neděl působiti*, ČKD 18, 1877, s. 110.*

¹² *Která je hlavní příčina toho zlého, na něž sobě všickni praví křesťané stěžují, a jaká tu pomoc?*, s. 49. Blíže k problematice dětství viz Milena LENDEROVÁ – Karel RÝDL, *Radostné dětství? Dítě v Čechách devatenáctého století*, Praha 2006; Martina HALÍŘOVÁ (ed.), *Od početí ke školní brašně. Sborník z odborného semináře konaného 29. – 30. května 2008 ve Východočeském muzeu v Pardubicích*, Pardubice 2008.

¹³ K problematice výuky katechismu v 19. století blíže Zuzana ČEVELOVÁ, *Výuka katechismu v I. polovině 19. století*, in: Martina HALÍŘOVÁ (ed.), *Od početí ke školní brašně*, s. 75–79.

¹⁴ Viz M. LENDEROVÁ – K. RÝDL, *Radostné dětství?*, s. 178–181.

¹⁵ „*Třebať byli ale i katecheta i učitel své místo čestně zaujímali, přece málo k místu přivedli, neboť na venku velká částka dítek nemůže zimního času pro nedostatek oděvu, neb pro vzdálenost cesty a nehodu pověrnosti do školy přijíti, an zase na jaře, v létě a na podzim k pasení dobytka se potřebují (...)* Obyčejné školní výkazy nikolivěk nebyly a nejsou bezpečným vodítkem vzdělanosti venkovského lidu, tam se uvádějí dívky již mezi školu navštěvujícími, byť do roka jen několikráte a třeba jen dvakráte ve škole byly.“ Viz *O příčinách zmáhající se nevěry a náboženské netečnosti*, s. 23.

¹⁶ „*Co bylo však přirozeného neb vštípeného náboženského citu v srdci venkovského obyvatele, to na větší díl robota neb zlý příklad blízkých měst a zde onde pohoršlivých úředníků šmahem podusily.*“ Viz tamtéž.

zejména úřednické rodiny odmítaly posílat děti do škol a zajišťovaly jim náboženskou výuku doma, a jak nazlobeně poznamenal jeden z příspěvovatelů: „*O náboženství nebývá tu ani čichu ani vidu.*“¹⁷

Za demotivující faktor byl považován také plat katechety a jeho postavení v učitelském sboru.¹⁸ Katechetové si tu a tam stěžovali na ústrky, které museli snášet od učitelů, nejčastěji na to, že odmítali vypomoci a převzít hodiny náboženství, pokud byl katecheta nemocen nebo se z různých důvodů nemohl na výuku dostavit. Katechetové také často konali svou povinnost na více školách a ve spojení s cestou je výuka připravovala o mnoho času.

Zejména ke konci století se terčem kritiky stávalo to, že na školách mohli učit již i učitelé jiných vyznání, kteří na podpoření náboženské horlivosti žáků měli jen velmi malý zájem.¹⁹ Dokladem toho jsou některé, z našeho pohledu úsměvné, situace, do kterých se nekatoličtí učitelé dostávali buď při samotné výuce, nebo např. při biskupských vizitacích.²⁰ Autor si povzdechl: „*Hrozí tu nebezpečení, aby útlá mládež odcizena nebyla víře.*“²¹

Výuka náboženství na hlavních školách, gymnáziích, vyšších středních a reálných školách se zdála být současníkům v ještě horším stavu. Problém vyšších škol byl obecně spatřován v tom, že mnohem více času bylo věnováno přírodním a humanitním vědám a v poměru k tomu zůstávalo na výklad náboženství daleko méně prostoru.²² Náboženství podle představ kněží rozvíjelo cit a srdce člověka,

¹⁷ „*Co týká se úřednických dítek, kladou si to jejich rodiče za hanbu, posílají je do farní školy, byť i sebe pořádnější byla, vydržíjí si buď pokoutního učitele aneb místního nechávají do domu docházet (...)*“ Viz tamtéž.

¹⁸ „*Byť i byl katecheta svědomitě své úloze dostál, byl málokterý učitel v stavu vydatně jej podporovati, na srdce, vůli a svědomí dítek působiti, a svému vyučování náboženský směr vykázati.*“ Viz tamtéž, s. 22–23.

¹⁹ „*Místo bázně boží a umění křesťanského vane na mnohých školách našich lichý liberalismus (...) Pseudoliberalní proud poškodil už dosti naše školství, že na vzdělávací ústavy dosadil nevěře a velebitel nauky darwinistické, že do škol kat. připouští učitele protestantské a židovské, a že ze zřetele pouští stránku náboženskou při vzdělávání mládeže.*“ Viz Josef BERAN, *Kterých prostředků užívají hlavně za našich dnů nepřátelé sv. Církve, aby lid o víru připravili? – Kterak tomu má duchovní pastýř zabraňovati?*, Pastýř duchovní 1, 1881, s. 122.

²⁰ „*Na doklad toho, kterak někteří nezkušení vzdělavatelé mládeže záštim svým ku katolické církvi ani před mládeží se netají, a srdce útlá o víru připraviti hledí, stůj toto faktum: Na jedné straně mladistvý učitel vykládal 13letým žákům, že ono znamení, které se Konstantinu Velikému okázalo v boji proti Maxentiovi, nebyl kříž plamenný, nýbrž letící pták pelikán, jenž roztaženými křídly tvořil kříž. – Jinde zdráhal se jeden učitel obecné školy jíti se žáky své třídy uvítat J. Em. kardinála pražského při generální vizitaci, vymlouvaje se, že uvítání arcibiskupa nenáleží mezi výkony náboženské a zákon školský, že toho nenařizuje.*“ Viz tamtéž.

²¹ Tamtéž.

²² „*Duchem pohanským ne křesťanským nadšeni jsouce, a milující více než slušno mythologii, kteráž křesťanství na odpor jest, jakož věkem, tak moudrostí křesťanskou toliko prospívají. Ovidiovy Metamorfosy a bible stejnou u nich mají cenu. Obřadové při obětech pohanských a slavení večere Páně v jich očích jednoduše jsou věci. (...) Jejich umění jest jejím Bohem, a její chytrost ona jest modla, ježto se klaní, protož mnohý studující mladík, an se v kostele nejsvětější Svátosti oltářní klaněti a k Bohu vroucně modliti má, nedbaje na tyto, jak se domnívá, zbytečnosti, pensum školní tam dělá: poněvadž i profesor jeho místo mešního rozjímání tam nějakého klasika čte.*“ Viz Fran-

ostatní vědy potom jeho rozum. Pokud došlo k disharmonii a rozum převládl nad citem, byla tím víra člověka a jeho zbožnost silně narušena. Slovy jednoho z autorů: „*A co může pak z takového chovance býti než suchopárný mudrlant, nečasný vtipkář, nadutý hrdopejšek a posléze nevěrec, úhlavní nepřítel všelikého zjevení Božího, buď racionalista, atheista, panteista neb kasuista a fatalista. (...) By ten a takový k sv. zpovědi šel, v tom brání mu jeho nadutost a pejcha; aby k stolu Páně přistoupil, jak a kterak mohlo by mu to napadnouti? Vždyť mu toto tajemství bláznovstvím jest.*“²³ Pro výstrahu ostatním nešetřil autor ani barvitými obrazy odpudivé fyzické podoby takového studenta s komentářem, že jeho duševní disharmonie je patrná na první pohled.²⁴

V poslední čtvrtině 19. století byla náboženská výuka na vyšších středních a na reálných školách zrušena, což vyvolalo velikou nevoli. Smutně to okomentoval jeden z příspěvovatelů: „*Spisy Darwinovy jako tíže mnohocentová spadly prý na knihy Bible, a tyto těžce prý sténají pod zdrcující a nesprostitelnou tíží jejich. (...) Jest doba hmoty, doba nevěry; a mladá nepředložená mysl žene se jako nezkušená rybka po udici, po nevěreckých poznámkách a narážkách, myslíc, že pravou polapila moudrost a věrně zachovává dodatečné připomenutí učitelovo: ‚Caetera cogitate domi,‘ tj. nic nevěřte.*“²⁵

Problém však církev nalézala i ve vlastních řadách, vyskytovaly se stížnosti na katechety, kteří nevykládají náboženskou látku dost horlivě,²⁶ výklad býval neuspořádaný a chaotický, žáky se jim nedařilo zaujmout. Mnozí z nich byli dosti výrazně limitováni vlastními znalostmi a pedagogickými schopnostmi. Našli bychom informace i o tom, že zejména na vyšších středních školách docházelo k tomu, že žák měl z náboženství výbornou, ačkoli neznal ani apoštolské vyznání víry nebo celé desatero.²⁷ Situaci ztěžovalo i to, že neexistovala jednotná osnova pro výklad katechismu a každý katecheta mohl látku vyložit podle svého, což zřejmě ne vždy vedlo ke zdaru věci.²⁸ Vydání katolického katechismu podle usne-

tišek Alois VACEK, *Proč náboženské vzdělání mládeže naší ve školách národních i gymnasiálních nemá vždy žádaného zniku*, ČKD 2, 1829, s. 419.

²³ *O příčinách zmáhající se nevěry a náboženské netečnosti*, s. 20.

²⁴ „(...) podoben jest člověku jenžto má příliš velkou hlavu, ostatní však oudy malinké. A to nestvůra jest a k tomu ještě taková hlava nezdravá, nabubřená a vodnatá bývá a těžší jsou ostatních oudů, k zemi se sklání (...)“ Viz tamtéž, s. 19.

²⁵ Bohumil HAKL, *O zrušení náboženského vyučování na vyšších reálkách*, ČKD 15, 1874, s. 134, 141.

²⁶ Jeroným ZEIDLER, *Vychování mládeže, zvláštní pramen nenábožnosti nynějšího věku*, ČKD 7, 1834, s. 286–287.

²⁷ Karel HLOŽEK, *O náboženském vyučování mládeže na školách národních*, ČKD 8, 1867, s. 206.

²⁸ „*Katechismus, jaký byl již roku 1860 sněmem provinciálním slíben, ovšem ještě nemáme; ale tu by se prozatím odpomohlo, kdyby se učinil jakýsi seznam všech sv. pravd, jimž děti poslušně naučit se mají, a kdyžby se spolu objem naznačil, kdy, kterak, v jakém pořádku a v jaké rozsáhlosti se čemu učit má. Dle tohoto seznamu či nákresu by se mohly pak potřebné učebné knihy sestaviti, ano i prostředky vyučovací zařídit.*“ Viz tamtéž, s. 216.

sení a pokynů pražské provinciální synody z roku 1860 se katechetové dočkali až o více než 20 let později, roku 1883.²⁹

Po dosažení dospělosti měl být tedy katolík působením rodinného a školního vlivu připraven praktikovat svou víru a žít podle ní. Ale i tehdy ho čekaly další nástrahy, které ho odvracely od snah žít zbožně. Katoličtí kněží nejvíce upozorňovali na nedostatečnou návštěvu kostela, zanedbávání zpovědi a svátosti svatého přijímání, svěcení svátečních dnů. To vše spolu souviselo, protože neděle – den sváteční – byla určena k návštěvě mše a kázání, případně odpoledního křesťanského cvičení a k vykonání zpovědi. Právě nedostatečné svěcení svátečního dne sklízelo největší kritiku. Kněží si často vyslechli širokou škálu důvodů, proč ten který farník nemohl přijít do kostela, počínaje počasím a konče nutností dodělat rozdělanou práci. Nejhorší situace byla ve městech, kde se i v neděli pracovalo v továrnách bez ohledu na to, že se má svítit církevní svátek. Situaci charakterizoval jeden z pisatelů takto: „*Ty davy ušpiněných dělníků v neděli i ve svátek k továrnám se beroucích, ty ustavičně kouřící vysoké komíny, ta staveniště a lešení dělníky posetá, ty těžké povozy rachotící po dlažbě, ty dílny plné pracujících, ten trhový kvap a chvat lidu ve smyslnosti tonoucího (...)*“³⁰ Přestože zaměstnavatelé měli povinnost poskytnout svým zaměstnancům možnost zajít v neděli na mši, realita byla taková, že se to každý týden dělo jen zřídka, a podle svědectví současníků bylo jakési nepsané pravidlo, že nedělní volno pro bohoslužbu měli zaměstnanci obvykle jednou do měsíce, což se pochopitelně církvi jevilo velmi nedostatečné. Pokud dělník vykonával namáhavou práci v továrně 12–14 hodin denně v hluku strojů a v prašném prostředí za nevysokou mzdu, pak není divu, že mu na návštěvu bohoslužby už nezbývaly síly a často ani chuť. Ještě komplikovanější byla v těchto nižších vrstvách situace žen. Na jejich bedrech ležela tíha celé domácnosti, péče o děti, k tomu často přistupovalo to, že i ony musely práci přispívat do domácího rozpočtu, pak je zcela zřejmé, že plnit roli matky – vychovatelky k Bohu a víře, kterou jim církev přisoudila, bylo přinejmenším velmi obtížné.

Podobnou situaci zaznamenal při svém výzkumu také Hugh McLeod, který uvádí pro francouzské a anglické prostředí, že dělníci přicházející do měst byli díky bídě nuceni pracovat i v neděli, což je vylučovalo z denního a týdenního rytmu katolických bohoslužeb a znemožňovalo jim to vytvořit si pouto ke knězi a k místnímu náboženskému společenství. Zde jsou, podle jeho mínění, kořeny „bezvěrectví“ dělnictva.³¹

Na venkově se sváteční den světil důsledněji, ale i tam bylo možné potkat řadu věřících kdekoliv jinde než v kostele. „*Na takovou výši pokroku časového vedle větších měst nepovznesl se ovšem ještě náš venkov, ale přece bohužel i on již dosti „pokročil“.* *Ta náměstí malých městeček naplněná zevlujícími a o věcech*

²⁹ Viz Josef LAUŽECKÝ, *Katolický katechismus ku potřebě školní i domácí spracovaný, dle zásad provinciální Synodou Pražskou z roku 1860*, Praha 1883.

³⁰ Eduard BRYNÝCH, *Jakými prostředky může správce duchovní proti častému znesvěcování neděl působiti*, ČKD 18, 1877, s. 107.

³¹ Hugh McLEOD, *Secularizace v západní Evropě 1848–1914*, Brno 2008, s. 108–109.

časných rokujícími muži, ač služby Boží již počaly, ta svatyně naše dle svědectví starších osadníků nápadně prázdňější, ty práce na polích sem tam již i v neděli konané, povozy s nákladem neb s lidmi pouze vesnicemi k městu se beroucí, zkrátka ta vlažnost jako rak v srdci lidu jindy tak horlivého se prozírající zajisté i venkovu to smutné dává svědectví, že Duch času pomalu i ze srdce lidu vytlačiti usiluje příkázání: „Pomni, abys den sváteční světil.“³² Omluvit neúčast v kostele bylo možné, pokud se vyskytla nemoc, byly povodně, velké mrazy nebo jiná velká nepřízeň počasí, případně ošetřování nemocného.³³ I toto však ne vždy bylo pádným důvodem, jak dokládá poznámka jednoho z pisatelů: „Bohužel! Jak velmi vzdáleni jsme od tohoto ideálu! Jak trochu „stříkne“, již to znamená slabší návštěvu mše sv., rozličné vycházky do města neb jinam za příčinou řemesla neb obchodu, obstarávání neb chystání se k hodům posvícenským jest mnohým dostatečnou omluvou zanedbaných služeb Božích (...)“³⁴ Největší pohoršení si vysloužilo to, když farníci neděli místo v kostele strávili v hostinci, odkud se často vraceli ve více než dobré náladě, když se věnovali tanci a zábavě místo zbožnému rozjímání a odpočinku.³⁵

Zanedbávání zpovědi a svatého přijímání nebylo rovněž výjimkou. Církev požadovala, aby alespoň jednou do roka na Velikonoce vykonal katolík generální zpověď, přijal rozhrěšení a podrobil se svátosti eucharistie. Pro církev bylo smutnou realitou to, že s postupem století přibývalo věřících, kteří nijak nepraktikovali svou víru a k pohoršení pravověrných ještě své konání veřejně obhajovali či zlehčovali.³⁶ Faráři také často definovali skupinu katolíků, kteří nepraktikovali, ale přecházeli své chování mlčením. Pokud do kostela přišli, tak pouze ze slušnosti, jejich vztah k Bohu byl zjevně chladný.³⁷ Výstrahou těmto bezbožníkům mělo být to, že jimi budou opovrhovat poctiví křesťané. „Co smejšlivají, co soudívají lidé o vlažném křesťanu? Oni říkávají: Bůh ví, co jest to za člověka! Znáš ho již 5 neb 6 let, a ještě nevím, je-li katolíkem čili protestantem, židem čili pohanem? On nechodí do kostela, není službám Božím přítomen; nevím, co z něj mám udělati. Tak soudívají lidé a nejenom zlí, ale i dobří, kteří zajisté raději s nábožným pořádným židem, nežli se studeným křesťanem, kterýž pouhé křesťanské jméno nese, obcovati budou.“³⁸ Zde narážíme na jev, který se ve 2. polovině 19. století vyskytoval čím dál častěji, jednalo se o tzv. matrikový katolicismus, kdy ti, kteří byli pokřtěni,

³² E. BRYNYCH, *Jakými prostředky může správce duchovní proti častému znesvěcování neděl působiti*, s. 107.

³³ Tamtéž, s. 109.

³⁴ Tamtéž.

³⁵ Jakub MACAN, *Obraz kleslého svěcení dnů posvátných*, ČKD 15, 1842, s. 689–690.

³⁶ „Ještě častěji slýcháme lidi mluvíti, kteříž se za moudřejší pokládají, nežli jiných: Ale což na tom, věřím-li čili ne: jsem-li církevním obřadům přítomen, čili ne? jenom když jsem poctivým mužem, a plním povinnosti své, proč bych se měl zpovídati? já žádného neokraď; k čemu kázání poslouchati? já to již dávno slyšel a zapomněl; proč zachovávatí posty? jesti to jedno, ať se tím neb jiným pokrmem nasytím. Málo o to dbám ať někdo věří či nevěří; ať věří to čili ono, jenom když jsem poctivým mužem.“ Viz A. VLASÁK, *O lhostejnosti v náboženství*, s. 215.

³⁷ Tamtéž, s. 218.

³⁸ A. VLASÁK, *O lhostejnosti v náboženství*, s. 212.

z nejrůznějších příčin odmítali dostát požadavkům své církve na zbožný život nebo byli k tomuto problému zcela lhostejní. Ti vyvolávali u farářů ještě větší pohoršení než křesťané, kteří často hřešili. Z pramenů jasně vysvítá to, že lepší byl každý hříšník, který navštěvoval bohoslužby, než katolík sice žijící mravně, ale na náboženském životě farnosti zcela neangažovaný.

Výše jsme zmínili hlavní prohřešky proti pravé zbožnosti, na které si kněží stěžovali. Za nimi však byla řada dalších, u nichž nám spojitost se zbožností připadá přinejmenším trochu vzdálená, přesto však byly považovány za příčiny toho, že se lidé odvracejí od Boha a křesťanské morálky. Jednalo se především o alkoholismus, který byl stále častějším jevem hlavně v nižších vrstvách. V jedné stížnosti z roku 1846 autor popisuje, jak se alkoholismus rozmáhá: „(...) *pije tolik až k víře nepodobno nejen muž, ale i žena, syn i dcera, čeledínové a dělníci, ba i školní děti (...)* Ožralá rodina jest mnohem bídňější než bídňá!“³⁹ Kněží se pokoušeli čelit tomuto nešvaru především napomínáním věřících při kázáních a podporovali snahy zakládat podobné spolky střídmosti, které již existovaly v Irsku, Německu, Slezsku či Uhrách. Tyto snahy se zpočátku nesetkávaly s velkým úspěchem, ale katoličtí kněží se tím zařadili mezi první bojovníky proti alkoholismu.⁴⁰

Dalším nešvarem byla pýcha a nestřídmost v oblékání. Tento problém se týkal hlavně měst, ale pisatelé poukazovali na to, že už rychle proniká i na venkov. Zejména nižší vrstvy ve snaze přiblížit se těm vyšším volily oděv, který současníci považovali za příliš výstřední či ho charakterizovali jako příliš „městský“. Obvyčejný venkovan se podle jejich mínění již stydí za jednoduchý oděv svých předků. Nejviditelnější byla tato skutečnost v neděli a o svátcích, kdy se chodilo do kostela ve slavnostním oblečení. Tyto stesky se týkaly především mládeže, objevují se stížnosti, že sedláci a statkáři neváhají za drahé oblečení pro své syny a dcery utratit nemálo peněz, mnozí dokonce upadají kvůli tomu do dluhů.⁴¹ Z hlediska pohlaví se pak honosněji strojily ženy a podněcovaly k tomu i muže. Ideálem pro kněze bylo: „*Co se doma spřede, urobí: nejkrásněji venkovana ozdobi!*“⁴² Obléknout si drahé a výstřední oblečení do kostela na mši a ke křesťanským obřadům způsobovalo, že lidé byli ve svém zbožném rozjímání rušeni, neustále po sobě pokukovali a veškerá námaha kněze uvést je do správného duševního rozpoložení vyšla na prázdno.

Jeden z nejčastěji uváděných prohřešků se také týkal pohlavní zdrženlivosti. Autoři článků měli dojem, že v této oblasti nebyla nikdy situace tak hrozivá jako právě v jejich době. Stejnou měrou ve městech jako na vesnicích se údajně šířila necudnost, chlípnost a manželská nevěra. Na vině nebyla jen bída, která mnohdy

³⁹ Jan Nepomuk GALLA, *Slovo o zdrženlivosti*, ČKD 19, 1846, s.115–116.

⁴⁰ Viz Zuzana ČEVELOVÁ, *Zdraví a jeho ohrožení alkoholismem jako téma katolických kázání v 2. polovině 19. století*, in: Dagmar BLÚMLOVÁ – Petr KUBÁT a kol. (edd), *Čas zdravého ducha v zdravém těle. Kapitoly z kulturních dějin přelomu 19. a 20. století*, České Budějovice 2009, s. 44–48.

⁴¹ J. N. GALLA, *Slovo o zdrženlivosti*, s. 118.

⁴² Tamtéž, s. 117.

uvrhla nešťastné jedince do hříchu, ale rovněž alkohol, jehož nemírná konzumace vedla ke smilstvu.⁴³ Problém se netýkal jen mladých lidí, také starší často podléhali tomuto pokušení.⁴⁴ Typické to bylo zejména pro chudé vrstvy a objevovaly se názory, že chudí by neměli uzavírat sňatky a měli by žít ve zdrženlivosti, sňatky chudých by měly podléhat kontrole a jejich povolování by se mělo ztížit.⁴⁵ Největší kritika mířila na ty, kteří léta žili nesezdání, měli společně několik dětí a na odavky obvykle pomysleli až na smrtelné posteli.⁴⁶ V ČKD bychom našli podrobné návody, jak oddávat na smrtelném loži,⁴⁷ a veliká diskuze se vedla také o to, zda pro tyto hříšníky učinit sňatek přístupnějším a ustoupit z některých přísných požadavků, které se týkaly uzavírání manželství (šlo zejména o širokou škálu manželských překážek). Kněží se povětšinou shodovali na tom, že by to nebyla ta správná cesta a situaci by to nijak nezlepšilo.⁴⁸ Mnozí se také dosti rezignovaně vyjadřovali o možnostech pastorace při řešení tohoto problému: „*At' někdo obrátí takové lidi! Máme příklady, že pastýřové duchovní, jenž velmi horliví byli, i život příkladný vedli, patnáct ba více let na té samé touž nepravosti zpuštělé osadě proti ní na kazatelnicí, ve zpovědnici atd. s malým neb zcela žádným prospěchem bojovali (...)*“⁴⁹

Poslední problém, který zmíníme, byla četba nevhodných knih, novin a časopisů. Tisk byl považován za hlavního viníka šířícího se liberalismu, socialismu a „*hrubého materialismu*“. Na jedné straně přispěvovatelé žurnalistice přiznávali jistý význam v šíření osvěty a vzdělanosti, zároveň však soudili, že v mnohem větší míře se podílí na šíření „*novomódního pohanství, které podkopává základy víry, kazí mravy, šíří pýchu a záhubný luxus, holduje mamonu a jiným nepravostem.*“⁵⁰ Zejména radikální listy měly v oblibě útočit na katolický klérus, což nacházelo

⁴³ „(...)necudnost, chlípnost a nevěrnost manželská v ošklivosti byly, a tyto nepravosti jen zřídka se nalézaly; nyní ale za našich dnů smělou a nestydatou tváří jak ve městech tak ve vsích krácejí, ano takřka k obecnému způsobu náležejí. Před časy bylo ledva jedno děvče za třicet let na lidnatějších osadách zavedeno, teď ale každý rok deset i dvacet! I jaký toho div! Je-li nestřídmé požívání rozpalujících a opojných nápojů všeobecně...prociťne právě tím mocněji a nezbedněji hlavní pud (...).“ Viz tamtéž, s. 121.

⁴⁴ František HAVRÁNEK, *O nečistých věcech: proč se jmenují a jsou nečisté*, ČKD 11, 1838, s. 566.

⁴⁵ „Musíme i to zde uvážiti, kterak povolováním sňatků zcela chudých osob chudoba, již se každá země co báti má, velice se rozmáhá, jak takoví lidé v prvních letech svého manželství jen nuzně živiti se mohou; sotva ale hromádka jich dítek povyroste, tu jim, zvláště když času zimního skoro žádných výdělků není, i to nemožné bývá, a tak jim nic jiného nepozůstává než žebrati, často i krásti ano dítky též k žebrání, následovně k zanedbání škol a ke krádeži naváděti. Jsou-li lidé příliš chudí, nejsou také dle mého úsudku k stavu manželskému povolání a tudý učini lépe, když z lásky k Bohu svobodni zůstanou (...).“ Viz J. N. GALLA, *Slovo o zdrženlivosti*, s. 124.

⁴⁶ F. HAVRÁNEK, *O nečistých věcech: proč se jmenují a jsou nečisté*, s. 563–564.

⁴⁷ Viz Vojtěch HRONA, *O oddavkách na smrtelném loži*, ČKD 11, 1838, s. 256–272; Antonín SKOČDOPOLE, *Náprava neplatných manželství a sňatky na smrtelné posteli*, ČKD 39, 1898, s. 159–167, 201–220.

⁴⁸ J. N. GALLA, *Slovo o zdrženlivosti*, s. 123–124.

⁴⁹ Tamtéž, s. 122.

⁵⁰ J. BERAN, *Kterých prostředků užívají hlavně za našich dnů nepřátelé sv. Církve, aby lid o víru připravili?*, s. 117.

odezvu i v řadách katolíků.⁵¹ Zajímavá je skutečnost, že panovala představa, že těmito listy bude zkaženo hlavně venkovské obyvatelstvo, zdá se, že ve městě už v podstatě nebylo co zachraňovat.⁵² Zejména chudší a nevzdělaný lid byl údajně lákán barevnými obrázky a křiklavými nápisy, smyšlenkami o katolických kněžích, mniších a papeži. Čtení takového tisku prý uvykli natolik, že kromě kalendářů byl tento tisk tím jediným, co četli. Vzhledem k jeho obsahu a nevalné úrovni pak bylo nasnadě, že k větší vzdělanosti nižších vrstev mohl přispět jen stěží.⁵³ Mnohem zajímavější než charakteristika „*lžiliberálního tisku*“ a jeho čtenářů je však doporučení kněžím, jak s tímto nešvarem bojovat. Vedle běžných prostředků dostupných knězi – jako byla promluva z kazatelny, napomínání při zpovědích či tématická rozmluva při křesťanském cvičení – bylo doporučeno, aby faráři buď sami, nebo prostřednictvím „*rozšafných, zbožných občanů*“ odstraňovali tyto nevhodné tiskoviny z veřejných místností, aby se zapojovali do čtenářských a vzdělavatelských spolků, kde se měli snažit získat vliv, který by uplatňovali při pořizování vhodné spolkové literatury, a aby rozšiřovali díla vydaná katolickými tiskovými spolky. Tyto spolky navíc potřebovaly důkladnější kolportáže, aby získaly podporu kněžstva a rozšířily tak počet čtenářů svých tiskovin.⁵⁴

Za vhodnou četbu pro laické katolické čtenáře bylo považováno několik periodik, která vycházela ve 2. polovině 19. století. Nejstarším časopisem byl *Blahověst*, vydávaný s malými přestávkami v letech 1847–1895. Jednalo se o katolický týdeník, který přinášel zprávy z církevního života, náboženské úvahy, rozjímání i katolickou literární tvorbu. Měl širokou čtenářskou obec a pro svou rozšířenost i jistý vliv. Jeho úloha vzrostla zejména v polovině 19. století, kdy nebyl vydáván ČKD. Pro vdané ženy a matky bylo určeno periodikum *Ludmila*, které vycházelo od roku 1876 do roku 1941 a mělo dobrou úroveň. Nacházíme v něm nejenom články náboženského charakteru, ale i naučné statě o manželství, rodičovství, výchově a zdravotědě, součástí jsou krátké literární útvary (básně, povídky). Pro mladé dívky vycházel časopis *Anežka* (1879–1943), svými články cílil na zbožnost svobodných dívek, jejich dobové problémy a zájmy, i zde najdeme drobné literární práce či dopisy čtenářek. Ekvivalentem *Anežky* byl *Václav* (1880–1935), periodikum s podtitulem *List pro křesťanské jinochy a muže*, obsahem velmi blízký dvěma předchozím. Výchovný charakter článků, které byly v *Anežce* a *Ludmile* určeny pro

⁵¹ Ani jeden z autorů neuvádí přímo, o které listy se jedná, jeden z nich zmiňuje pouze šest sociálně demokratických listů, které vycházejí v Praze (v roce 1881).

⁵² „*Krátce špatný tisk za dnů našich působí k tomu, aby i lid venkovský připraven byl o víru, nebo aby si aspoň učení katolické zošklivil a náboženství si nevážil.*“ Viz J. BERAN, *Kterých prostředků užívají hlavně za našich dnů nepřátelé sv. Církve, aby lid o víru připravili?*, s. 118.

⁵³ Tamtéž.

⁵⁴ Tamtéž, s. 119.

ženy, je zde nahrazen spíše náboženskými poučeními pro muže, objevují se zbožná rozjímání a články motivující ke křesťanskému životu.⁵⁵

Vedle tisku se snažilo připravit lid o víru také mluvené slovo – pisatelé měli na mysli především schůze spolků všeho druhu, různé zábavy a divadlo. Hlavně ve spolcích politických, zábavných, tělocvičných, literárních a čtenářských údajně „*panuje duch protináboženský*“.

Předcházející výčet příčin vlažné zbožnosti obyvatel vyvolává otázku, jak tomu všemu duchovní čelili a jaké prostředky zvolili pro boj s „nenábožností“? Modernímu člověku se zdá, že mnoho prostředků po ruce neměli, nelze však zapomenout na to, že církev měla stále ve společnosti jistý a nevýznamný vliv, měla podporu vládnoucí dynastie, a i když byla nucena bojovat nejen s neřestmi věřících, ale i o věřící s jinými konfesemi, i nadále si udržovala určitý společenský vliv.

Autor jednoho z článků dosti přesně vystihl rozpoložení české společnosti, tak jak ho svými očima vnímala katolická církev v poslední čtvrtině 19. století: „*Lid náš politickými boji posledních let byl rozeštván. V každém téměř místě najdou se nyní rýpalové, kteří nespokojeni jsou se vším, co posud mezi námi stává, a všechny poměry státní i náboženské, kdyby možno bylo, obrátili by vrub na vrub. Pastýř duchovní mívá tu nesnadný úkol zvláště v našich městech, maje býti strážcem víry i duchovním rádcem svěřeného lidu. Za let minulých, kdy lid venkovský nebyl stržen v politický rej, časopisy směru protináboženského nebyly tak rozšířeny, kdy škola byla pod dozorem církve a snahy spolkové netýkaly se samého učení církevního, nebylo třeba, aby pastýř duchovní všímá si tak záležitostí politických. Ale za nynějších poměrů káže toho potřeba. Zejména ve městech jest to potřebou nevyhnutelnou, byť i duchovní, jak někteří tomu chtějí, působením svým byl pouze obmezen na kazatelnu.*“⁵⁶

Katolická církev se v boji s nenábožností spoléhala především na vlastní zbraně. Duchovní se poctivě zamýšleli nad tím, jak si získat důvěru farníků, jak církevní obřady učinit srozumitelnějšími a přístupnějšími a při tom neustoupit ze svých požadavků na věřící a ze své tradiční liturgie.

Velmi diskutovanou otázkou byla otázka liturgického jazyka. Ve 2. polovině 19. století se stále častěji ozývaly hlasy požadující vysluhování svátostí alespoň částečně v mateřském jazyce (zde se omezíme na češtinu, přičemž kněží měli na mysli rovněž němčinu, pokud se jednalo o německého věřícího, ve smíšených osadách pak faráři ovládali oba zemské jazyky).⁵⁷ Kázání probíhala v češtině a odbý-

⁵⁵ Viz Zuzana ČEVELOVÁ, *Gender, víra a manželství v „dlouhém“ 19. století. Možnosti interpretace katolických normativních pramenů*, Pardubice 2009, s. 49 nn. (disertační práce, FF Univerzity Pardubice); Blíže také literatura v pozn. č. 2.

⁵⁶ J. BERAN, *Kterých prostředků užívají hlavně za našich dnů nepřátelé sv. Církve, aby lid o víru připravili*, s. 121.

⁵⁷ Viz Hana STOKLASOVÁ, *Bohoslužebný jazyk: latina versus národní jazyk. Polemika na stránkách ČKD ve druhé polovině 19. století*, in: Kateřina ČADKOVÁ – Zuzana ČEVELOVÁ – Vla-

vala se nikoliv uprostřed mše, jako je tomu dnes, ale až po jejím skončení. Při kázání tedy problém nebyl, protože věřící rozuměli. Ale vysluhování samotných svátostí, a to zejména těch, které katolíci absolvovali za svůj život v rodinném kruhu několikrát (křest, biřmování, sňatek), se mělo podle mínění řady pisatelů odbývat alespoň v nejdůležitějších pasážích, které se týkají bezprostředně věřícího, v češtině. Přestože se předpokládalo, že všichni katolíci prošli ve škole alespoň základní náboženskou přípravou a neunikli hodinám katecheze, nebylo pochyb o tom, že mnozí toho již mnoho zapomněli a prožívání a hloubka svátostných obřadů jim vzhledem k tomu unikala a navíc jazyku, ve kterém se svátosti sloužily, nerozuměli. Doporučovalo se proto promlouvat o významu svátostí při kázáních,⁵⁸ ale kněží se měli snažit přibližovat tyto obřady také při neformálním styku s věřícími.⁵⁹

V otázce utužování zbožnosti kromě srozumitelnosti jazyka hrálo klíčovou roli kázání. Skrze něho měl kněz největší vliv na věřící. Slovo slyšené veřejně z kazatelny dopadalo na hlavy věřících a mnozí si ho skutečně brali k srdci. Kněží proto věnovali velkou pozornost tomu, jak koncipovat svá kázání, aby byla srozumitelná a zároveň zajímavá, rozvažovali kdy a jaká zvolit témata, jak přilákat věřící, aby se kázání účastnili ve větším počtu a častěji.⁶⁰ V tom jim pomáhala existence mnohých homiletických příruček, jejichž recenze se pravidelně objevovaly v katolických tiskovinách. Kromě kázání na liturgická témata se doporučovalo promlouvat o vyšším určení člověka, o nesmrtelnosti či kázat proti materialismu. Kázáním měli duchovní také upozorňovat na nešvary a hříchy, které se mezi lidmi objevovaly, a domluvou z kazatelny je navracet ke zbožnému životu. Za zvláště příhodnou dobu k častějším a důraznějším kázáním se jevila doba postní, doporučováno bylo konat odpolední kázání o postních nedělích. Tento čas byl příznivý proto, že se nepracovalo na polích, stále ještě se poměrně brzy stmívalo a lidé měli méně práce po venku a tudíž více času k návštěvě kázání a zbožného rozjímání.⁶¹

Ke kázáním pak přistupovala povinnost konat křesťanská cvičení. Ta byla určena pro všechny věřící, předpokládalo se však, že nejvíce by se jich měli účastnit dospělí a pak dospívající mládež. Obě tyto skupiny proto, že již nebyly podro-

dan HANULÍK a kol. (edd.), *Konfliktní situace v dějinách*. Sborník z doktorandské konference 5. října 2007, Pardubice 2007, s. 131–139.

⁵⁸ „Čiňme začasť liturgická kázání; výklad obřadů mešních, vysvětlování církevního roku a jeho slavností budiž častěji předmětem našeho kázání; jakási svatá úcta k obřadům církve dřímá v srdci mnohého českého katolíka jako jiskra pod popelem, kázáním liturgickým lze ji roznítiti v plamen horlivosti.“ Viz E. BRYNYCH, *Jakými prostředky může správce duchovní proti časnému znesvěcování neděl působiti*, s. 108.

⁵⁹ *Kterak by se dali posvátní obřadové věrným přístupnější učiniti?*, ČKD 23, 1850, s. 73–104. Otázka bohoslužebného jazyka byla aktuálním problémem až do poloviny 20. století, kdy II. vatikánský koncil umožnil používání národního jazyka při liturgii a naplnil tak touhy propagátorů liturgické obnovy, ale i samotných věřících. Viz Adolf ADAM, *Liturgika*, Praha 2001; František KUNETKA (ed.), *Dokumenty liturgické obnovy*, Olomouc 1994; Ladislav POKORNÝ a kol., *Obnovená liturgie*, Praha 1976.

⁶⁰ Viz J. V. BOUCHAL, *Kažme populárně*, ČKD 40, 1899, s. 510–511.

⁶¹ Viz Severín VOBORNÍK, *O kázáních odpoledních na neděle postní*, ČKD 13, 1840, s. 60–85.

beny povinným školním hodinám náboženství a bylo žádoucí, aby si nabyté znalosti znovu opakovaly a utvrzovaly se v učení o svatých pravdách. Ani tady však horlivost věřících nebyla přílišná. Nebylo výjimkou, že na odpolední kázání se zejména v létě nedostavil nikdo, a že to byla pro kněze konajícího svědomitě své poslání hořká pilulka, o tom není pochyb. Návodů na konání křesťanských cvičení bylo bezpočet, ale dosáhnout kýženého výsledku se v praxi stále nedařilo.⁶²

K upevnění zbožnosti obyvatel sloužila i obnovená poutní tradice. Přesto, že se josefínské reformy pokoušely tyto velmi rozšířené projevy barokní zbožnosti výrazně omezit, poutě zůstávaly dál součástí náboženského života, a to zejména na venkově. Zvyk putovat na poutní místa byl ve většině případů kontinuálně zachován, a i když se v 19. století poutě odbývaly v jiném dobovém kontextu, než byl barokní, byly i nadále vhodnými prostředky k posílení kolektivního náboženského vědomí. V období tzv. „druhé konfesionalizace“, kdy josefínské reformy byly vystřídány náboženským uvolněním, došlo k opětovnému rozvoji lidové zbožnosti.⁶³ Jejím dokladem byla obnova poutních tradic, někde dokonce vznikla zcela nová poutní místa, a znovuzakládání náboženských bratrstev navazujících na své barokní předchůdce.⁶⁴ Z nových poutních míst jmenujme např. východočeský Koclířov, kde byl uctíván kult sv. Filomeny, ze starších pak získaly zpět svou někdejší oblibu poutě na Velehrad, sv. Hostýn nebo do Blatnice pod sv. Antonínkem. Na rozdíl od baroka však poutě bývaly většinou už jen jedno- či dvoudenní a účastnily se jich hlavně nižší společenské vrstvy.⁶⁵

Prostředkem, který také dovoľoval ovlivnit zbožnost věřících, byla zpovědnice.⁶⁶ Zde byl kladen důraz na to, aby kněží nenechali své farníky zpovídat se příliš povrchně, ukázali jim, že omluvy jsou v tomto případě zcela zbytečné, důrazně, ale laskavě jim vytkli jejich prohřešky a připomenuli, že zásluhy na zemi získávají duši spasení. Na závěr měli uložit pokání, nejčastěji modlitbu, která by směřovala k jejich polepšení.⁶⁷

Jako poslední, co považovali kněží za účinnou zbraň proti vzrůstající se bezbožnosti, jmenujme chrámový zpěv. Zpěv a hudba v kostele byla po právu považo-

⁶² Viz František VOHNOUT, *Náčrtky ku cvičení křesťanskému v obcích*, Pastýř duchovní 1, 1881, s. 379–381; Eduard BRYNÝCH, *Křesťanském cvičení*, ČKD 15, 1874, s. 220–225; T. V. C., *Kterak konati křesťanská cvičení*, ČKD 28, 1887, s. 513–525.

⁶³ Viz Olaf BLASCHKE, *Argumenty pro zavedení pojmu „druhé konfesionalní období“*, Teologický sborník 4, 2001, s. 8–24; Jiří HANUŠ, *Devatenácté století jako století druhé konfesionalizace?*, Teologický sborník 4, 2001, s. 3–7; Miroslav NOVOTNÝ, *Řeholní kongregace v Čechách na přelomu 19. a 20. století v kontextu proměn náboženského milieu*, *Theatrum historiae* 3, 2008, s. 307–320.

⁶⁴ Viz Jiří MIKULEC, *Barokní náboženská bratřstva v Čechách*, Praha 2000.

⁶⁵ Z. ČEVELOVÁ, *Gender, víra a manželství v „dlouhém“ 19. století*, s. 95–96.

⁶⁶ Viz Josef ČERNÝ, *O obecné neb liturgické zpovědi*, ČKD 6, 1833, s. 46–74; *O generální zpovědi*, ČKD 4, 1863, s. 532–537; Eduard BRYNÝCH, *Zpovědníkův úřad soudcovský*, ČKD 24, 1883, s. 513–524, 584–599; František ŠNEIDER, *O svátosti svatého pokání*, ČKD 13, 1840, s. 27–60.

⁶⁷ E. BRYNÝCH, *Jakými prostředky může správce duchovní proti častému znesvěcování neděl působiti*, s. 109–110.

vána za jeden z důležitých faktorů, které ovlivňovaly počet věřících v lavicích. Kostelní hudbu měl na starosti ředitel kůru a výběr náboženských písní, zpěváků a fungování kůru bylo zcela v jeho kompetenci, což určitým způsobem znemožňovalo knězi do těchto záležitostí zasahovat. Regenschori se pochopitelně musel při výběru písní řídit chodem liturgického roku, ale ne vždy se tak dělo a čteme řadu stížností na velmi obtížnou komunikaci mezi knězem a regenschorim (což byl často učitel v místní škole).⁶⁸ Mnozí autoři doporučovali farářům převzít (a to i přes odpor regenschorih) kontrolu nad tím, co se na kůru hraje, a nedopustit, aby zde zazněly jakékoliv jiné písně než přísně náboženského obsahu.

Katoličtí kněží měli opravdu plné ruce práce, jak napravovat vzrůstající se bezbožnost, a tomuto úkolu zasvěcovali celý svůj život. Nutno říci, že jejich situace nebyla vždy lehká. Svě farníky měli za prohřešky kárat, ale vždy mírně, aby je neodradili, což byl nelehký úkol. Mnozí si za to vysloužili přinejmenším uštěpačné poznámky či ignorační.

Přes toto všechno je však téměř jisté, že jejich práce jim přinášela i uspokojení. Řada katolíků chodila do kostela pravidelně, účastnila se náboženského života ve farnosti, angažovala se v náboženských spolcích a výtky kněze si brala k srdci. A to, že duchovní neopouštěla naděje na smysluplnost jejich práce, nám dokládá výrok jednoho z přispěvovatelů: „*Avšak: Lid prý se nic nelepší. Čím se více káže, tím hůře! Odpusťte, to není pravda. Vždyť i sám kazatel jest člověk, a proto i on k lidu Božímu patří. Také on i na sebe káže, na sebe slovo Boží obrací (...) skutek velmi dobrý činí, třeba i tolik neprospěl jim, jak sobě žádá (...)*“⁶⁹

Příspěvek má odpovědět na otázku, co vlastně byla zmiňovaná „bezbožnost“ či „nenábožnost“. Z uvedených informací lze dovodit, že víra v pojetí katolických kněží musela být především praktikovaná, tedy zjevná. Katolík, který nebyl ochoten dodržovat stanovené zásady a veřejně svou víru deklarovat účastí při církevních obřadech a slavnostech, zjednodušeně řečeno, katolíkem jako by nebyl. Nebylo vůbec rozhodující, zda se jím cítil být vnitřně, bez osobní potřeby účasti na katolických obřadech. „Nenábožnost“ tedy byla vším, co neodpovídalo správně a veřejně deklarované víře každého katolíka. V pojetí katolické církve jedině víra praktikovaná byla vírou pravou.

Devatenácté století, a zvláště jeho druhá polovina, tak připravilo katolickým duchovním zcela novou situaci. Byli konfrontováni se skutečností, kdy stát po revoluci v roce 1848 přistupoval podstatně vstřícněji k dosud jen tolerovaným církvím. Protestantským provizoriem z roku 1849 a Protestantským patentem z roku 1861 nabídl ostatním křesťanským konfesím stejné podmínky pro existenci jako katolické církvi. Ta tím byla napříště vystavena jakémusi soupeření o věřící na jedné straně, na druhé straně, v souvislosti s postupující modernizací společnosti, musela čelit sekulárním tendencím, které se prosazovaly se stále větší razancí. Devatenácté století tak představuje pro katolickou církev dobu, kdy se z dominantního

⁶⁸ Tamtéž, s. 111–112.

⁶⁹ S. VOBORNÍK, *O kázáních odpoledních na neděle postní*, s. 84.

a vždy vítězného hráče na poli církevním stává jen jednou z více možných konfesí a tomuto novému „trhu s věřícími“ se musí přizpůsobit i svou nabídkou.

Summary:

“...Non-devoutness of the Present Age...”

Transformations of Godliness in the 2nd Half of the 19th Century

This paper tries to describe the transformations of godliness in the second half of the 19th century in the way that it was reflected by Catholic priests who were in daily contact with believers of all social groups in towns and villages. The main source of information are articles published in “Časopis katolického duchovenstva” (“Magazine of the Catholic Clergy”) and in “Pastýř duchovní” (“The Pastor”). The advantage of these sources is mainly the fact that in a periodical, which was published regularly, contributors responded to the social climate quite currently and in this way they succeeded in capturing a number of phenomena illustrating the transformation of godliness of the majority population. During the “long” 19th century, in these periodicals, we could find more than twenty contributions concerning this problem directly and a lot of other ones dealing with this topic marginally, especially in connection with pastoral work, teaching religion at schools, raising children and young people in families, churchgoing, confessing, Holy Communion and celebrating religious holidays. The objective of the paper is to find the answer to the question of how the concept of “non-devoutness” was defined by Catholic priests themselves, and what it meant exactly in their interpretation and what its manifestations were.

The French Revolution and its influence, which fatally spread to other European countries and was followed by the reform activities of Austrian rulers, especially Joseph II, was traditionally regarded as the beginning of this process. The writers mentioned specific, constantly repeating and strengthening phenomena which showed the godlessness of the majority population. Above all, it was a very half-hearted approach to religious education in the family which planted the seeds of shallow faith. In addition, teaching of religion at schools often lagged behind the determined ideal. The cause was not only lax school attendance, but also the difficult situation of catechists both in terms of salary and in terms of their position in the teaching staff. Many catechists were also notably limited by their own abilities to lead classwork; moreover, there was no unified curriculum for teaching catechism. In the third quarter of the 19th century, religious education at higher secondary schools and secondary schools was cancelled, which did not contribute to education of godliness either.

The godliness of an adult believer was marked by not quite a satisfactory situation in the family and in the education system. The control over believers was entirely in the hands of parish priests, who had to fight against numerous obstacles, however. It was very hard for them to keep track of their parishioners who lived in towns, especially in emerging workers' settlements, where, due to large fluctuation and anonymity of believers, it was not within priests' powers to have an awareness of all their flock.

Parish priests mostly focused on insufficient churchgoing and neglecting confession, Holy Communion and observing festive days. The observance of Sunday as a feast day, which is reserved for contemplation, was disturbed by a number of things starting from the fact that it was common that believers worked on a festive day, amused themselves, held drinking bouts or they just did not go to church services and ceremonies at all, alleging mis-

cellaneous, sometimes almost quaint, reasons of their absence. Priests used all possible available means to reform their believers. Most often, priests reasoned with them, criticised their offences at the confession, held afternoon Christian exercises eagerly, tried to prepare interesting and attractive sermons and established Christian societies. However, at the end of the century more and more often, priests met coldness and indifference of believers and so-called “register Catholicism”, which meant that many Catholics were baptized, but for miscellaneous reasons they refused to comply with the demands of their Church for a godly life or they were entirely indifferent to this problem.